وێستگە گرنگەکانی فەلسەفەی ئەوروپی

هاشم ساڵح
لە عەرەبییەوە: نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد

سەرسامم بەو کتێبانەی لەبنەڕەتدا بۆ خوێندکارانی زانکۆ دەنووسرێن و بابەتە پێویســـت و سەرەکییەکانی تیادا دەخرێنەڕوو، تادواتر خوێندکار زانیارییەکانی فراوان و دەوڵەمەند بکات. لێرەدا باســـی کتێبێک دەکەین کە توێژەری فەرەنسی دۆمینیک فۆلشید نووســـویەتی بەناونیشانی (وێستگە گەورەکانی فەلسەفەی کلاسیکی و نوێ و هاوچەرخ)، ئەم نووسەرە مامۆستایە لە زانکۆی مارن لاڤالێ لە پاریس.

نووسەر لەم کتێبەدا ناونیشانی گرنگترین ئەو کتێبە فەلسەفییانە دەخاتەڕوو کە لە ســـەدەی سیانزەهەمەوە تا ئەمڕۆ لە ئەوروپادا سەریانهەڵداوە، واتە ناوی ســـەدان کتێب دەژمێرێت کە کاریگەرییان لەســـەر فیکری بەشـــەریدا هەبووە. بێگومـــان ئێمە لێـــرەدا ناتوانین ناوی هەموو ئەو کتێبانە بهێنین کە دەشـــێت پێویستیی بە دەیان وتار هەبێت، بەڵام من گەشتێک بەنێو کتێبەکەدا دەکەم و لەتەک هەندێ وێستگەدا دەوەستم کە پێم وایە وێستگەی سەرەکین.

پێشـــوەخت داوای لێبـــوردن لە خوێنەران دەکەم بەهۆی ئەم گەشـــتە خێراو موشـــەک ئاســـایەم، چونکە زۆر بەکورتی لەسەر هەندێ وێســـتگە دەوەستم و هەندێکی دیکەیان وەلادەنێم کە دەشێت بایەخیان کەمتر نەبێت لەم وێستگانەی لێرەدا هەڵم بژاردوون. بەرلەوەی بچمە ناو کرۆکی باسەکەوە، دەڵێم ئەم نووسەرە بەچەندین کتێبـــی پڕ بایەخ کتێبخانەی فەرەنســـیی دەوڵەمەند کردووە، وەک:

فەلسەفەی ئەڵمانی لە کانتەوە بۆ هایدگەر، گیانی ئاتەئیزم (ئیلحاد)و چارەنووسی، فەلسەفە گەورەکان...تاد.

1- ئیمانۆیل کانت (1724-1804):

یەکەمجار لەلای کانتی دامەزرێنەری مۆدێرنەی فەلسەفی، بەپلەی نایاب، دەوەستم. کتێبی «رەخنە لە ئەقڵی پەتی» کە لە ساڵی ١٧٨١دا چاپ کراوە، مێژووی فەلسەفە بەسەر دوو بەشدا دابەش دەکات: پێش خۆی و پاش خۆی. ئەم کتێبە لە سەرەتادا پڕبوو لە زاراوەی قورس و ناڕۆشن و تێکەڵ و پێکەڵ، بەڵام دواتر و پلە بە پلە بایەخ و مەزنیی کتێبەکە ڕوون بۆوە. کانت ئەم کتێبەی، وەک لێکۆڵینەوەیەکی میتۆدی، بۆ وەڵامی ئەم پرسیارانە تەرخان کردووە: لەم ژیانەدا دەتوانم چی بزانم؟ دەتوانم چی بکەم؟ دەتوانم هیوا بە چی بخوازم و تەمەنای چی بکەم؟

لەڕاستیدا کانت دەیویست سنوورێک بۆ دوو تەوژمی فەلسەفی دابنێت کە لە سەردەمی خۆیدا باو بوون: یەکەم، تەوژمی دۆگماتیزمی میتافیزیکی کە خاوەنی باوەڕ و یەقینێکی جێگیرو کۆتایی بوو و گفتوگۆی قبوڵ نەدەکرد، دووەم: تەوژمی گومانکاری کە متمانەی بەهیچ شتێک نەبوو. ئەم دوو تەوژمە فەشەلی خۆیان سەلماند پاش ئەوەی چوونە نێو چەندین گفتوگۆی نەزۆکەوە لەبارەی پرسیارە بێشومارە میتافیزیکییەکان. لەم ساتەوەختەدا کانت دەرکەوت تا ئاسۆیەکی نوێ بۆ فەلسەفە بکاتەوەو تا ببێت بە بابەتێکی سوودبەخش بۆ پێشکەوتنی مرۆڤایەتی. لێرەدا بایەخ و مەزنیی ئەم فەیلەسوفە دەردەکەوێت.

کانت وایدەبینێت ئەو شتە بنچینەییەی لە سەردەمەکەی خۆیدا ڕووی دا، بریتی بوو لە زانستی سروشتی فیزیکیی ماتماتیکی، واتە زانستی نیوتن کە لەسەر ئەزموونگەری و دۆزینەوەی ڕێساکانی گەردوون ڕاوەستابوو. لەپاش دەرکەوتنی زانستی نیوتن، ناتوانین بەشێوەیەکی میتافیزیکی باسی فەلسەفە بکەین، دەبێ لێرە بەدواوە فەلسەفە بریتی بێت لە بیرکردنەوە لە میتۆد و دەرەنجامەکانی زانست، نەک وەهم فرێدان لە بۆشاییەکانی میتافیزیکداو زۆر بڵێیی لەسەر شتێک هیچ بنەمایەکی نییە. ئەمە مانای وایە چیتر ناتوانین لەخۆمانەوە شتێک بڵێین وەک ئەوەی گوتاری فەلسەفەی گشتی لە رابردوودا دەیکرد. بەڵکو دەبێ وتەی فەلسەفی تەبا و گونجاو بێت لەگەڵ وتەی زانست کە شوێنی متمانەو باوەڕە. بە مانایەکی تر ئەو سەردەمە بەسەرچوو کە لەبارەی «هیچ» هەموو شتێکمان دەووت، لەبارەی هەموو شتێکیش هیچمان دەووت.

کانت شۆڕشێکی کۆپەرنیکیی لە بواری فەلسەفەدا هەڵگیرساند، لەو شۆڕشە دەچێت کە کۆپەرنیکۆس لە بواری فەلەکدا ئەنجامی دا، وەک چۆن کۆپەرنیکۆس وتی زەوی بەدەوری خۆردا دەسوڕێتەوە نەک بەپێچەوانەوە، کانتیش وتی فەلسەفە بەدەوری زانستدا دەسوڕێتەوە. زانستی فیزیکی-ماتماتیکی کە ڕێساکانی سروشت و گەردوون دەدۆزێتەوە، بنچینەی مەعریفەیە. بەمجۆرە کانت فەلسەفەو زانستی لەیەکدی جیا کردەوە کە پێشتر تێکەڵی یەکدی ببوون، پێی وابوو زانست لەپێش فەلسەفەوەیە، ئەو شتەی دامەزراند کە ئەمڕۆ ئێمە پێی دەڵێین ئیپستیمۆلۆژیا: واتە فەلسەفەی زانستەکان.

2- فریدریک هیگڵ (1770-1831):

هیگڵ لەدوای کانتەوە دێت، لە مێژووی فەلسەفەدا کتێبی « فینۆمینۆلۆژیای ڕۆح»ی هیگڵ هیچی کەمتر نییە لە کتێبی «ڕەخنە لە ئەقڵی پەتی»ی کانت.

هیگڵ لە ساڵی ١٨٠٧دا وتارێک دەنووسێت بەناونیشانی: سیستمی زانست، لەوێدا دەڵێت فینۆمینۆلۆژیای ڕۆح بەشی یەکەمی ئەم سیستمەیە. لە ساڵی ١٨١٧دا دووەم کتێبی چاپ دەکات بە ناونیشانی: ئینسایکلۆپیدیای زانستە فەلسەفییەکان، لەوێدا پێی وایە فەلسەفە خۆی خۆی پێشکەش دەکات و پێش هەموو شتەکانی دیش دەکەوێت، پاشان دەڵێ: لێرەدا چەند ڕیشەیەکی مێژوویی بۆ فەلسەفە هەیە، بۆیە دەبێت هەموو فەلسەفەیەک لەنێو چوارچێوە مێژووییەکەی خۆیدا بخوێنین، فەلسەفە سەردەمەکەی خۆی بنیات ناوە، ئامانجی ئەم فەلسەفەیە بریتییە لە چارەسەرکردنی گرفتە گەورەکەی هەموو چەرخێک. بەڵام ئایا پەیوەندیی لاهوت (تیۆلۆجیا) بە فەلسەفەوە چییە؟ بە چ شێوەیەک دەشێت گونجانێک لەنێوان تیۆلۆجیا و فەلسەفەدا بخوڵقێنین؟

ئاشکرایە تیۆلۆژیستەکان دەڵێن ڕاستیی ڕەها لە ئاییندا دژ و ناتەبایە لەگەڵ ڕاستییە بچووک و نایەقینییەکانی ئەقڵ، بگرە ئەوان ڕاستییەکانی ژیانی دونیایی ناچیزە دەکەن. بەڵام هیگڵ دەڵێ فەلسەفەو ئایین هەمان ناوەڕۆکیان هەیەو لە هەمان گرفت دەکۆڵنەوە، بەڵام بە دوو ڕێگەی جیاواز. ئایین لە ڕێگەی وێنەگرتنی مەجازی و هەڵقوڵینی سەرسوڕهێنەری گوتاری پەیامبەری گوزارشت لە هەقیقەتی ڕەها دەکات، ئەمە لەکاتێکدا فەلسەفە لەڕێگەی تێگەیاندن و لۆجیک و ئەقڵەوە گوزارشتی لێدەکات. پاشان فەلسەفەکردن بەمانای گواستنەوە لە قۆناغی وێناکردنی خەیاڵییەوە بۆ قۆناغی تێگەیشتنی زاراوەیی و ئەقڵانیی شتەکان. لێرەدا –بەپێی بۆچوونی هیگڵ- دژایەتی نییە لەنێوان فەلسەفەو جەوهەری ئاییندا، بەڵام دژایەتییەک هەیە لەنێوان فەلسەفەو توێکڵی ئایین یان تێگەیشتنی ڕوکەشانە لە ئایین.

3- ئۆگست کۆنت (1798-1857):

فەیلەسوف و سۆسیۆلۆژیستی فەرەنسی ئۆگیست کۆنت، لەنێوان ساڵانی ١٨٣٠-١٨٤٢دا کتێبێکی گرنگ دەنووسێت بەناونیشانی (چەند لێکچەرێک لەبارەی فەلسەفەی پۆزەتیڤیزم)، لەوێدا ئۆگست کۆنت وایدەبینێت مەعریفە گەڕان و توێژینەوەیەکی خۆڕایی نییە، بەڵکو ئامانجی مەعریفە بریتییە لە سوود گەیاندن بە مرۆڤایەتی و پێشخستن و چاککردنی دۆخی بەشەری. مومکین نییە پۆزەتیڤیزم کورت بکرێتەوە بۆ عەقیدەیەکی زانستیی پەرگیر، واتە پۆزەتیڤیزم لە پەرستنی زانست و متمانە بەخشین پێی، کورت ناکرێتەوە.

فەلسەفەی پۆزەتیڤیزم ئەوە دەزانێت کە گەیشتن بە هەقیقەتی ڕەها مەحاڵە، بەو پێیە زانستیش توانای بەسەر هەموو شتێکدا ناشکێت، بەپێچەوانەی ئەوەی کە زانستی پەرگیر بانگەشەی بۆ دەکات. ئەمە واتە لێرەدا جیاوازی هەیە لەنێوان پۆزەتیڤیزم و زانستی پەرگیر.

4- کیر کیگارد (1855-1913):

کیر کیگارد، هەروەکو مارکس، قوتابیی هیگڵ بوو، بەڵام ئەویش، هەروەک فەیلەسوفی کۆمۆنیزم، لــە مامۆســتاکەی هەڵگەڕایــەوە، ئەگەرچی بە مەبەســت و ئامانجی تەواو جیــاواز لە مارکس، لە مامۆستاکەی هەڵگەڕایەوە.

کیــر کیگارد خــۆی تەرخان کرد بۆ فەلســەفەی بوونگەرایی و خودی، نکوڵیی لە فەلســەفەی بابەتگەرایی ساردوســڕ دەکرد کە لەسەر زانست وەســتابوو، واتە لە واقیعدا رەخنەی لە فەلسەفەی هیگڵ دەگرت.

کیر کیگارد، لە زانکۆدا وانەی نەدەوتەوە، وەک ئەوەی هەردوو مامۆســتاکەی: هیگڵ و شــیلینگ دەیانوتەوە، چونکە کیر کیگارد لە زەمەنی خۆیدا بە ئەندازەیەکی زۆر دژایەتی دەکرا، بەهۆی ئەوەی بە پێچەوانەی ڕەوتی سەردەمی خۆی دەڕۆیشت. بەڵام دواتر کاریگەرییەکی گەورەی دەبێت، چونکە خەڵکی لەودا یەکەمین فەیلەســوفی بوونگەراییان دەبینی، کە دواتر فەلسەفەی بوونگەرایی دابەش دەبێتە ســەر دوو ڕەوت یان دوو بەش: بەشــێکیان باوەڕدارەو خۆی سەرۆکایەتیی دەکرد، بەشەکەی دی بێباوەڕ (ئاتەئیست-ملحد) بوو بە سەرۆکایەتیی هایدگەر و سارتەر.

5- ئەرنست رێنان (1823-1892):

مێژوونوس ئەرنســت رینان لە ساڵی ١٨٦٣دا کتێبێک دەنووسێت بەناونیشانی «ژیانی یەسوع» کە بەهۆیەوە ناوبانگێکی فراوانی پەیدا کرد، رینان لەو کتێبەدا میتۆدی مێژوویی بەســەر تێکستە مەسیحییەکاندا پراکتیزە دەکات، دواتر ئەو نووسینانە لە نێوەندی باوەڕدارە مەسیحییە توندڕەوەکاندا ناڕەزاییەکی زۆری لێدەکەوێتەوە، ئەو تێڕوانینە مێژووییەی رینان تیۆلۆژیســتەکانی دوچاری شۆک کرد.

دەتوانیــن بڵێین لەڕووی فەلســەفییەوە کتێبی بنەڕەتی رینان بریتییە لــە کتێبی «ئایندەی زانســت» کە لە ســاڵی ١٨٤٨دا دیزاینی بۆ کرابوو بەڵام چاپ نەکرا، تا کۆتاییەکانی ژیانی نووسەر کە لە ساڵی ١٨٩٠دا چاپ کرا.

رینان لەم کتێبەدا باوەڕێکی گەورەی بە زانســت و ئایندەی زانســت هەیە، پێی وایە زانست لە ئایندەدا دەتوانێت هەموو گرفتەکانی بەشەریەت چارەسەر بکات. بەهۆی زیاد لە پێویست باسکردنی توانای زانســتی فیزیکی-ماتماتیکی-بایۆلۆجی، هەندێ کەس بە زانســتخوازێکی پەڕگیر تاوانباریان کرد، هەروەها رەخنەیان لەو وتەیەی گرت کە دەڵێ لە ئەوروپادا زانست بەیەکجاری شوێنی ئایینی مەسیحی دەگرێت. بەڵام ئایا رینان تا ئەو ئەندازەیە هەڵە بوو؟ ئایا ئەمڕۆ ئەو کۆمەڵگایانە نەبوون بە بەهەشــتی سەر زەمین: واتە کۆمەڵگەی زانســتی و عەلمانی و مۆدێرن کە پڕن لە ئازادییەکانی تاکەکەس و کۆمەڵ؟

6- ولیام جێمس (1842-1910):

ئەم فەیلەسـوفە لە سـاڵی ١٩٠٧دا کتێبی «فەلسـەفەی پراگماتیزم» چاپ دەکات، ئەم کتێبە بەشـداریيەکی کاریگەری کرد لە بڵاوبوونەوەی فەلسەفەی پراگماتیزم و هەژموونی ئەم فەلسەفەیە لە ئەقڵیەتی ئەمریکیدا.

پوختەی تیۆری ولیام جێمس بریتییە لەوەی کە: بەهای هەر فیکرێک بە سـوودە زانستیەکەی دەپێورێت نەک بەوەی تا چەند ڕاستە یان هەڵەیە. ئێمە ئەمە دەڵێین و دەشزانین کە هەقیقەت لە گۆڕانکارییەکی هەمیشەییدایە و پێدراوێکی ئامادە نییە، مومکین نییە جەخت لە هەقیقەت بکرێت تەنها ئەو کاتە نەبێ کە بتوانێت خزمەت پێشـکەش بە تاک بکات، لە ئاکامی ئەمەشـدا چەندین هەقیقەت یان فرە هەقیقەت، لەیەک کاتدا، لەدایک دەبێت، ئەمەیە پرەنسیپی پلورالیزم (فرەیی).

7- جۆن دیۆی (1859-1952):

ئەم فەیلەسـوفە ئەمریکییە تەمەنێکی زۆر ژیاوە، یەکێک لە گرنگترین کتێبەکانی «سروشتی بەشـەری و ڕەفتار»ە کە لە سـاڵی ١٩٢٢ چاپی کردووە، جۆن دیۆی لەنێو کەشوهەوای فەلسەفەی پراگماتیزمـدا نێوبانگی دەرکردووەو ڕەوتێکی داهێناوە بەناوی فەلسـەفەی کەرەسـتەگەری، ئەمە فەلسەفەیەکە پێی وایە مەعریفە کەرەستەیەکە بۆ پرۆسەی زانستی، ئەگەرنا هیچ سوودێکی نابێت. ئەگەر فەلسەفە لە چارەسەرکردنی گرفتەکانی ژیانی ڕۆژانەماندا یارمەتیمان نەدات، ئەوا شایستەی ئەوە نییە بۆ ماوەی نیو سەعاتیش خۆمانی پێوە خەریک بکەین.

جۆن دیۆی بەوەش ناسـرا کە فەیلەسـوفی پەروەردەی ئەمریکییە، هەموو قوتابییەکان لەسەر تیۆری پیداگۆجی پەروەردە بوون کە ئەو تیۆرە کاریگەری و سـەرکەوتنی سـەلماندووە. هەروەها ئەم فەیلەسوفە گەورەیە بەشداریی لە دامەزراندنی زانستە کۆمەڵایەتییەکانی لە ئەمریکادا کردووە. هەندێ کەس وایدەبینن تیۆری جۆن دیۆی بریتییە لە شۆڕشێکی کۆپەرنیکی لە بواری سایکۆلۆژیا و پەروەردەدا، چونکە بایەخێکی بەرچاوی بەو ژینگە کۆمەڵایەتییە داوە کە منداڵ یان قوتابیی تیادا پەروەردە دەبێت.

8- ماکس هۆرکهایمەر (1895-1973) و تیۆدۆر ئادۆرنۆ (1903-1969):

ئـەم دوو بیرمەندە ئەڵمانییە دامەزرێنەری قوتابخانـەی فرانکفۆرتن، هەروەها خاوەنی کتێبی «دیالێکتیکـی ڕۆشـنگەری»ن. لە سـاڵی ١٩٤٧دا پێکـەوە کتێبێک چاپ دەکەن بە ناونیشـانی «دیالێکتیکی ئەقڵ»، لەوێدا ڕەخنە لە ئەقڵی خۆرئاوایی دەگرن کە بووە بە ئامرازێک بۆ هەژموون و کۆنترۆڵکردنی نەک تەنها هەر سروشت، بەڵکو خەڵکیش.

پاشـــان هۆرکهایمەر بە ناونیشـــانی «خامۆشـــیی ئەقڵ» کتێبێک چاپ دەکات و تیایدا دەڵێت ئەقڵ بووە بە ئامرازێکی ماتماتیکیی ساردوســـڕ کە هەموو ئامانجی بریتییە لە قازانج و هەژموون و دەســـەڵات، ئەمەش بنەمای شەڕ و خراپەکارییە لە دونیای هاوچەرخدا. جیهانی سەرمایەداری یان بورژوازی ئەقڵ بۆ رزگاری بەکارناهێنێت، بەڵکو بۆ کۆنترۆڵکردنی کەســـانی دی و بۆ کۆلۆنیالکردن و ســـەپاندنی دەســـەڵات بەکاریدەهێنێت، بگرە ئەو ئەقڵە لەناو خودی کۆمەڵگە خۆرئاواییەکانیشدا بەکاردەهێنێت بۆ چەوســـاندنەوەی چینی کرێکاران و زەحمەتکێشان بۆ بەرژەوەندیی کەڵەکەکردنی سەرمایەی زیاتر.

دەشـــێت ئەقڵ بۆ چاکەکاری و هەروەها بۆ خراپەکاریـــش بەکاربهێنرێت. رەخنەی قوتابخانەی فرانکفۆرت لە مۆدێرنەی خۆرئاوایی یەکێکە لە رەخنە هەرەقوڵ و رِیشـــەدارەکانی رەخنەی هاوچەرخ. بـــەڵام هەندێ کـــەس پێیان وایە ئەمانـــە زیادەرۆییەکی زۆریان کردووە لـــە رەخنەگرتن لە ئەقڵ و ئەقڵانییـــەت، بەرِادەیەک بیرۆکەی ئەقڵیـــان ناچیزە کردووە، بۆ نموونە ئەو رەخنانەی ئاراســـتەی میشێل فۆکۆ دەکرێت بەو پێیەی فۆکۆ هەمان رِەوتی گرتبوو.

سەرچاوە:

www.alhewar.org